

Adalékok a héber nyelv és az Ószövetség oktatásához a magyarországi református kollégiumokban a 16–17. században

0. Bevezetés

Nem könnyű annak a dolga, aki fel akarja térképezni az Ószövetség oktatását és kutatását a magyarországi református kollégiumokban a 16–17. századra vonatkozóan. Sárospatak Pápához hasonlóan hányatott sorsú iskolának számított fennállásának egy hosszú időszakában. Az utóbbi esetében a forrásként szolgáló, releváns iratok nagy része elveszett az ellenreformáció, különösen a Mária Terézia uralkodásának idejére tehető ún. „adászteveli száműzetés” idején, amely a pápai teológiai oktatás történelmében az egyik legnagyobb törésnek tekinthető. E sorok szerzőjétől, lévén pápai tanár, várható lenne, hogy legbővebben a pápai *illustris schola*-ról írjon. A fent nevezett okok miatt azonban – s mert az iskola első, 1680-ig tartó időszakából származó iratok többsége elveszett – Pápa esetében szükséges kiterjeszteni a vizsgálódást a 18. és 19. századra.

Előljáróban elmondhatjuk, hogy a sárospataki, a pápai és a debreceni kollégiumra egyaránt vonatkozik néhány általános megállapítás. A kezdeti időszakokban – nemcsak a biblikus, hanem egyéb tárgyak esetében is – nem volt pontosan rögzítve az előadandó tárgyak száma, anyaga és terjedelme. Az intézményen belül folyó oktatás színvonala a tanár felkészültségén, rátermettségén és a tanuló tehetségén, szorgalmán múlt. Konkrét tantervek csak viszonylag későn jelennek meg, ugyanez érvényes a nyomtatott jegyzetekre is, amelyek szintén későn és viszonylag kis számban álltak rendelkezésre. A hallgatóknak a tanárok jegyzeteiből – amelyek sokszor diktátumok voltak – kellett tanulni, és ezeknek megőrzése, rendszerezése is hiányos. Ezzel összefüggésben áll az, hogy a rendszerezett könyvtárak és levéltárak is jóval az iskolák alapítása után jöttek létre. A bibliai nyelvek elsajátítását segítő eszközökről többet tudunk, mint egyéb, biblikus tanulmányokban használt tananyagról, ezért nem egyforma mértékben lehet felmérni a bibliai nyelvekkel és a bevezetéstannal vagy exegézissel kapcsolatos oktatás színvonalát, tananyagát, menetét. Bár viszonylag korán jelennek meg lexikonok, az írásma-

gyarázatot segítő anyag sokszor hiányzik, és ha van is, elsősorban kéziratos jegyzetekben maradt fenn. Az 1600-as évek közepétől több héber nyelv- vagy segédkönyv is született magyar szerzők tollából, amelyeknek azonban többségét még nem itthon adták ki.¹ A bibliai teológia tanítása pedig amúgy is későn indul meg, igaz, még nyugaton is hosszú időbe telt, míg klasszikus bibliai teológiák születtek, azok is főként Gabler híres altdorfi, 1787-ben elhangzott egyetemi székfoglaló beszéde után.

1. Debrecen

Debrecenben már a 16. század harmincas éveinek vége felé elkezdődött valamilyen formában a reformáció jegyében álló teológiai tanítás. Méliusz (Méliusz) Juhász Péter a következő szavakkal sürgette az iskolák létrehozását: „Csináljatok iskolákat az templomokból!”² Már ekkor az volt a cél – a hazai szükségletek és a lelkészképzés kielégítésén túl –, hogy a legtehetségesebb diákok olyan teológiai képzést kapjanak, amellyel a külföldi iskolákban is megállják a helyüket és folytathatják tanulmányaikat.³ Az 1567-es debreceni zsinat az iskolaüggyel is foglalkozott (XL. és LXV. kánonok), és az oktatás szempontjából a következő igényeket fogalmazta meg:

*Mivel az iskolák az egyház veteményes kertjei, [...] bennük a nyelvek ismerete, latin, görög nyelvtan (ahol lehet, a héber is), dialektika, retorika és más, a teológia megismeréséhez szükséges szabad tudományok is taníttassanak.*⁴

Az 1567-es törvény – az „ahol lehet” kitételével – azonban rávilágít arra a problémára is, amely hosszú időn át minden református kollégiumban megfigyelhető, hogy nem minden iskolában volt alkalmas tanár a héber nyelv oktatására.⁵

1 Lásd például KISMARJAI VESZELIN PÁL: *Brevis institutio ad cognitionem lingvae Hebraicae*, Franeker, 1643; KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY: *Schola Hebraica*, Utrecht, 1654; SZATHMÁRNÉMETHI MIHÁLY: *Tyrocinium Hebraicum*, Franeker, 1667, lásd OLÁH: A héber nyelv szerepe, 52.

2 MELIUSZ: Az két Sámuel könyveinek, és az két királyi könyveknek ... fordítása magyar nyelvre, 149. r.

3 CZEGLÉDY: A teológia tanítása, 535.

4 KISS: Magyar református zsinatok, 602.

5 DIENES: A héber nyelv, 2.

Debrecenben az első iskolai törvény már valószínűleg 1588 előtt megszületett, és bár elveszett, az 1657. évi törvénybe átvett részeitől kaphatunk képet az iskola szervezeti felépítéséről.⁶ A felső tagozatra a diákokat hat – később hét – osztályból álló alacsonyabb tagozat készítette fel, amely nagyjából a mai középiskola megfelelője volt egészen 1848-ig. Ezt követően kérhette a diák felvételét a tulajdonképpeni iskolába, hogy vagy „tógátus diákként” a lelkészi, vagy „nem tógátus diákként” világi pályára készüljön.⁷ A teológia szakokra tagolódása itthon is csak később kezdődik, a kezdeti időszakban a teológiai oktatás minden szakcsoportot magában foglalt. A teológiai tanulmányokra felkészítő ún. „instrumentális” tárgyak (görög, latin, héber), valamint a poétika, a dialektika és a retorika tanításának módja nagyban függött a teológia tanításának szükségleteitől. A tanítás megszervezése a rektor feladata és hatásköre, akinek a teológiát nemcsak vitázó, hanem magyarázó módon is elő kellett adnia; hallgatói a subscribált tógátus diákok voltak, munkáját segédtanítók, az ún. *collaboratorok*, vagy *publicus praeceptorok* segítették, akik részt vettek az alsóbb szinteken való tanításban. A kezdeti időszakból nem maradtak emlékei annak, hogy mi volt a rektor tanításának anyaga; sem az 1561 óta működő debreceni nyomda, sem az egyházkerületi Nagykönyvtár nem ad erről felvilágosítást. Valószínűleg a legnépszerűbbek ekkor Melancthon nyelvtani, retorikai és dialektikai tankönyvei voltak, illetve Keckermann danzigi református teológus és filozófus tankönyvei. Tankönyv ekkor nem jutott minden diáknak, a diktálás módszere – ahogyan máshol is – általános volt. Ahogyan fentebb említettük, a disputáció itt is, de Pápán és Sárospatakon is fontos része volt a teológia tanulásának a leírt szövegek memorizálásán kívül.⁸

A Debrecenben működő, 16. és 17. századi kiváló protestáns tanárok közül számos végzett tanulmányokat legalább egy, néha több külföldi iskolában. Közülük néhányat említsünk meg, akik tananyag írásával hozzájárultak a héber nyelv és a bibliikum, azon belül az Ószövetség tanításához. Nyugaton Oderafrankfurtban és Brémában tanult az a Kismarjai Veszelin Pál (?–1645),

6 Az 1649. évi 94. Geleji-kánon is előírja a tanítóknak, hogy az „*ifjúságot először is a keresztény vallás ágazataiban, az Isten iránti igaz kegyességben [...] mind a folyó, mind a kötött beszédű műveltebb irodalomba, ezen felül a görög és héber nyelvnek középszerű ismeretébe, s végül a tisztességes tudományokba is beavassák*”, lásd Kiss: Geleji Katona István egyházi kánonai, XCIV.

7 CZEGLÉDY: A teológia tanítása, 536.

8 BÖLCSKEI: A kezdetektől a várdi iskola beolvasásáig, 19; CZEGLÉDY: A teológia tanítása, 537.

aki 1627-ben⁹ kezdett tanítani Debrecenben, és aki Coccejusszal állt kapcsolatban.¹⁰ *Brevis Institutio ad Cognitionem Lingvae Hebrae* című, magyar diákoknak készült héber nyelvtana 1643-ban Franekerben jelent meg, előszavát Coccejus írta.¹¹

A bibliai héber és görög nyelvben egyik legjáratosabb személy, a század egyik legjelentősebb tanára, a bibliafordítást is végző Komáromi Csipkés György (1628–1678) 1653-tól vezeti az iskolát. Rektorsága idején, 1654-ben adják ki Utrechtben *Schola Hebraica* című héber nyelvtanát,¹² s vele kapcsolatban még érdekes adalékként szolgál, hogy az angol kommentárok olvasásának segítésére megírta az első hazai angol nyelvtant.¹³ Az iskolában nyelvészeti, grammatikai tanulmányok terén maradandót alkotott. Ezzel párhuzamosan – lelkész társaival – végezte a Szentírás fordítását eredeti nyelvekből, amit az egyházkerület rendelt meg tőle, s amelynek költségét Debrecen városa vállalta. Fordításának első változatát, javításait a Károli-Biblia lapszéleire jegyezte fel. A mű Komáromi Csipkés életében nem jelent meg, csupán 1718-ban Leidenben, 1685-ös dátummal ellátva.¹⁴ Kéziratban maradtak munkái, az Ószövetség történeti könyvei nagy részének magyarázatai.¹⁵ Fia, ifj. Komáromi Csipkés György (?–1730), Debrecen városbírája apja könyvtárának javát 1689-ben a *coetus*nak adta, de az ő érdeme az is, hogy a legkorszerűbbnek számító németalföldi héber bibliai szövegkiadásból¹⁶ több példány a héber nyelv tanítására a hallgatókhoz került, elősegítve a lelkészképzést.¹⁷

Debreceni Kalocsa János (1632–1710), egykori debreceni diák több évet töltött peregrinusként Nyugat-Európa több egyetemén is, mielőtt előbb

9 Más adatok szerint 1629-ben, lásd ZOVÁNYI: Lexikon, 316.

10 Coccejus kommentárjainak némelyike a 18. század elejétől már feltűnik magyarországi magánkönyvtárakban is, lásd MONOK: Magyarországi magánkönyvtárak.

11 BÖLCSKEI: A kezdetektől a váradi iskola beolvasásáig, 35.

12 BÖLCSKEI: A kezdetektől a váradi iskola beolvasásáig, 36. Szintén említésre méltó Komáromi 1651-es utrechti beszéde a héber nyelvről (*Oratio hebraea continens elogium linguae hebraeae*), amelyben a hébert a legszentebb nyelvnek nevezi, és amelyben a héber nyelv hasznosságáról és szükségességéről is szól, lásd ZSENGELLÉR: The Hebrew Language, 69.

13 FEKETE–G. SZABÓ: A Kollégium Nagykönyvtára, 395.

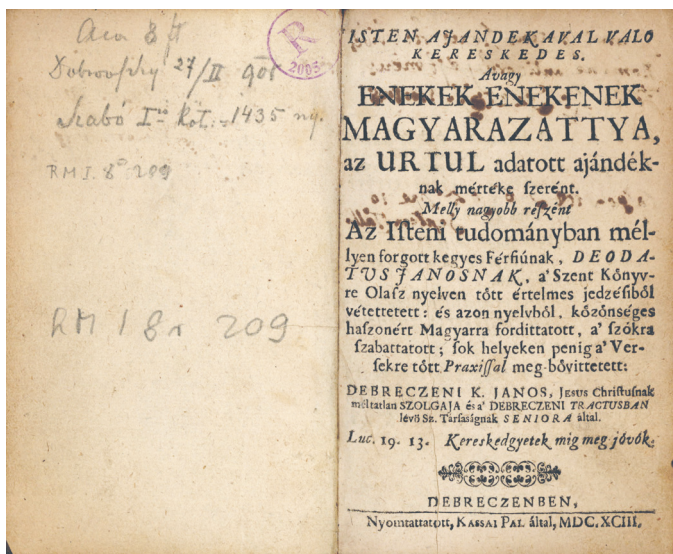
14 MATKÓ: Református lelkészek, 18–19.

15 ZOVÁNYI: Lexikon, 332.

16 *Biblia Hebraica, cum notis Hebraicis et lemmatibus Latinis ex recensione Danielis Ernesti Jablonski*, Berlin, 1699.

17 FEKETE–G. SZABÓ: A Kollégium Nagykönyvtára, 399–400.454. A könyvtár állományát a város polgárainak adakozása is gyarapította, ilyen például Pagninus 1575-ben nyomtatott héber szótára, amelyet Ötvös Pál 1627-ben adott a debreceni iskolának, lásd FEKETE–G.

Kecskemét, majd Debrecen és környéke több településének lelkésze és a debreceni egyházmegye esperese lett (ez utóbbi 1691-ben).¹⁸ Az Énekek énekéhez írt, Giovanni Diodati nevéhez köthető, olasz nyelvű exegézis magyarra fordítása és magyarázatokkal történő ellátása az ő munkája 1693-ból.¹⁹



DEBRECENI KALOCSA JÁNOS:
Énekek énekének magyarázattya...

Kecskeméthy Sárközi György munkássága már átnyúlik a 18. századra (születésének dátuma ismeretlen, 1718-ban halt meg), valószínűleg héber nyelvet is tanított a görögön kívül.²⁰ Az 1704-es törvények az 1657. évit megerősítik abban a tekintetben, hogy a héber és görög nyelvet, mint a szent könyvek nyelveit tanítani kell, sőt, az új törvény szigorú büntetést (25 dénár) rendel el a hanyagok esetében. A diktálás módszere és a tanulókörök, a *praeses* által vezetett *collatio* szerepe továbbra is fontos a nyelvek elsajátításában. Hatvani önéletrajzában is olvassuk, hogy „Akár a görög, úgy a héber nyelvet is ezidő-

SZABÓ: Kollégium Nagykönyvtára, 403.

18 ZOVÁNYI: Lexikon, 138–139.

19 *Isten ajándékával való kereskedés, avagy: Énekek énekének magyarázattya*, Debrecen, 1693, RMK I. 1435.

20 TÓTH: A kollégium története, 74.

ben e célra kiválasztott diákok tanították a Kollégiumban”.²¹ Az egy-egy tanárhoz köthető diktátumok többsége a 18. század előttről nem maradt fenn, és az oktatási segédletek megőrzése, rendszerezése, a könyvtári dokumentumgyűjtés is főként a 18. században kezdődött. A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának számadásai 1749-től állnak rendelkezésre. A mindenkori tananyag sokáig nagyban függött a tanár személyétől és szokásaitól.²²

1710-ben collatiót állítanak fel teológiából, filozófiából, héber és görög nyelvből, 1717-től az iskola minden diákjának vagy mint *praesesnek*, vagy mint tagnak (*symista*) valamelyik *collatio* tagjának kell lennie.²³ A 18. század első felében Tabajdi Sáska János tanította az ószövetségi írásmagyarázatot, héber nyelvet és héber régiségtant. A bibliai tanulmányokban Coccejus tipologizáló módszere domináns, különösen az írásmagyarázatanban.²⁴

A magyar reformátusok által használható, nem magyar szerzőktől származó héber nyelvtanok között ebből az időből kiemelhetjük például azt, amelyik Gyulafehérvárhoz kötődik. Ide hívta Bethlen Gábor fejedelem 1629-ben Johann Heinrich Alstedet a teológia és bölcsészet tanszékére. Alstednek 1630-ban Herbornban jelenik meg egy enciklopédiája, amelyben héber és káldeus nyelvtan szerepel,²⁵ és az 1630 után felújított fejedelmi nyomdában készül el héber nyelvtana 1635-ben *Rudimenta linguae Hebraicae et Chaldaicae...* cím alatt. A részletes címirat a folytatásban a református iskolák héber oktatásának módját summázza:

*A kezdő héber és káldeus nyelvtan ezen a módon a fehérvári iskola használatára elkészítettett, hogy a tanuló a latin nyelv birtokában egy év leforgása alatt olvasni, névszót ragozni, hasonlítani és egyeztetni, igét ragozni, mondatot szerkeszteni, végül a harmonikus szójegyzéket (szavak erdejét) megtanulhassa.*²⁶

A nyelvtan utáni függelék a héber mássalhangzókat, a magánhangzók pontozását, Isten neveit tartalmazza, valamint közneveket és tulajdonneveket.

21 TÓTH: A kollégium története, 80; LÓSY-SCHMIDT: Hatvani István élete és művei, 201.

22 FEKETE-G. SZABÓ: A Kollégium Nagykönyvtára, 394.

23 TÓTH: A kollégium története, 86.

24 CZEGLÉDI: A teológia tanítása, 551.

25 JONES: German Lexicography, 187.

26 „... in usum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer Latinis literis imbutus hinc anno vertente legere, declinare, comparare, conjugare syntaxin denique puerorum et sylvulam vocabulorum harmonicam discere possit”, lásd МАТКÓ: Református lelkészek, 18.

A második rész ugyanezt a beosztást követi.²⁷ Lehetséges, hogy ezt a tantervi beosztást követte a debreceni iskola is. A héber nyelvtan példányaait Debreceni Református Kollégium, a Sárospataki Református Kollégium, az MTA Könyvtára és a Széchényi Könyvtár őrzi.²⁸

A nem magyar szerzőktől származó szótárak közül emeljük még ki Johannes Buxtorf bázeli kiadású héber és káldeus szótárát 1607-ből, amelyet később többször is kiadtak, és amit a debreceni diákok is használtak.²⁹

A rendelkezésre álló segédanyagoknak és a könyvtár állományának gyarapodásával kapcsolatban elmondható a szemléltető eszközök számának egyre nagyobb méretű használata a 17. századtól kezdve, nemcsak a fizika és a földrajz, de pl. atlaszok formájában a bibliai és ókori régiségtan oktatásában is,³⁰ ugyanakkor nemcsak a tantermek, de a jegyzetek hiánya még a 18. század elején is jellemző volt.

Mindezzel párhuzamosan a már fent említett Komáromi-féle bibliafordítás mellett fontos bibliafordítói tevékenységet végzett Debrecenben Méliusz Juhász Péter, aki több bibliai könyvet fordított,³¹ valamint Félegyházi Tamás, aki az Újszövetséget fordította.³² Az általuk kiadott Bibliák, illetve Bibliarészletek, Károli Gáspár Vizsolyi Bibliája, a Kolozsvárott tevékenykedő, Heltai Gáspár köré csoportosuló fordítók, valamint a magyar erasmisták munkájának eredménye közvetve vagy közvetlenül elősegítette a teológiai oktatást a későbbi időszakokban is.

2. Sárospatak

A reformációt követő évtizedekben, különösen is a 17. század elejétől fogva nemcsak a Heidelbergi Káté, de a Szentírás ismerete is kiemelkedő helyet foglalt el az 1531-ben alapított pataki iskolában. Itt, ahogyan más kollégiumokban, a diákság elsajátíthatta és el is kellett, hogy sajátítsa a bibliai nyelvek

27 MATKÓ: Református lelkészek, 18.

28 uo.

29 *Lexicon hebraicum et chaldaicum: complectens omnes voces*, lásd uo.

30 FEKETE–G. SZABÓ: A Kollégium Nagykönyvtára, 406.

31 1565-ben nyomtatásban is megjelent az 1–2Sámuel és 1–2Királyok, valamint Jób könyvének fordítása. Több bibliai könyv fordítására a fenti fordítások előszavaiból vagy egyéb forrásokból következtethetünk (mint pl. Ézsaiás könyvének vagy az Újszövetségnek a fordítására), prédikációs köteteiben pedig bibliai könyvek egésze vagy része jelent meg saját fordításában, lásd HELTAI: Melius Juhász Péter bibliafordítói tevékenységének helye, 490–504, különösen 490–495; CZEGLE: A magyar bibliafordítás útja, 501–515; KUSTÁR: Méliusz Juhász Péter, 308–309.

32 Debrecen, 1586.

alapjait, ha bölcsészeti és arra épülő teológiai tanulmányokat kívánt folytatni a nyugati egyetemeken. Thúri Farkas Pál (?–1574), aki 1558 és 1561 között volt pataki rektor, tudott héberül, amit talán tanárától, Szegedi Kis Istvántól tanult és fejlesztett tovább Wittenbergben.³³ A Patakon megszerezhető héber nyelvi ismeretekre utal az is, hogy Thúri György (?–?), Thúri Farkas Pál fia, egykori pataki diák, egyévi wittenbergi tartózkodás után, heidelbergi tanulmányai előtt adta ki Pál apostol általa görögből héberre fordított két levelét.³⁴

Az iskola 1621-es törvényei is arról tájékoztatnak, hogy a latinon kívül a bibliai nyelvek tanítása is hangsúlyos volt. A tanárok kötelességei többek között tanítani „a latin és görög nyelvtant, a héber nyelv hasznos elemeit”.³⁵ A törvény a tanulókkal kapcsolatban kötelezővé teszi a görög és latin tanulását, a héberrel kapcsolatban azonban megjegyzi, az tanulja, „akinek érdekében áll”, vagyis aki lelkészi pályára készül.³⁶ A héber nyelv ugyanis sajátosan teológiai tárgynak számított, a tanítás és tanulás alapja továbbra is a latin maradt, a görög pedig a magasabb fokú általános műveltséghez tartozott.³⁷ Az iskola első könyvjegyzéke tartalmazza az ószövetségi nyelv tanulásához szükséges segédeszközöket is. Az 1623-as lajstrom 296 művéből 14 volt, amely a héber nyelv és az Ószövetség tanulmányozását segíthette. Ebből kettő volt nyelvtan, egy-egy szótár és lexikon, a többi Biblia.³⁸ Megvolt Patakon Santes Pagninus (1470–1541) francia dominikánus szerzetes két műve, a *Biblia Hebraea, cum interpretatione latina* és a *Thesaurus Linguae Sanctae sive Lexicon Hebraicum*.³⁹ Sebastian Münsternek (1489–1541) a Méliusz-féle bibliafordításokban is fontos helyet elfoglaló egyik műve is elérhető volt a pataki iskolában (*Biblia Hebraea, cum interpretatione*), a héber nyelvtanok közül Petrus Martinius és a wittenbergi hebraista, Valentin Schindler egy-egy munkája.⁴⁰ Az utóbbinak 1612-ben Hanauban kiadott ötnyelvű lexikona 1635-ben már a coetus tulajdonában volt.⁴¹ A 17. századi lajstromokban ta-

33 DIENES: A héber nyelv, 2; DÁN: Héber stúdiumok, 33.

34 *Epistolae Pauli Apostoli ad Galatas et Ephesios e Graeca in pure Hebraeam linguam translatae*, Wittenberg, 1598, lásd DIENES: A héber nyelv, 2–3; ZOVÁNYI: Lexikon, 636.

35 SZENTIMREI: A Sárospataki Református Kollégium 1618-as rendszabályai, 25. tv.

36 i. m., 45; OLÁH: A héber nyelv, 52.

37 DIENES: A héber nyelv, 3–4.

38 H. TAKÁCS: Partiumi Könyvesházak, 7–137.

39 Az előbbihez lásd H. TAKÁCS: Partiumi Könyvesházak, 32, az utóbbihoz DIENES: A héber nyelv, 4.

40 uo., továbbá H. TAKÁCS: Partiumi Könyvesházak, 51, illetve i. m., 19.52.68.

41 *Lexicon Pentaglotton, Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum, Talmudico-Rabbinicum*, lásd DIENES: A héber nyelv, 4; H. TAKÁCS: Partiumi Könyvesházak, 61.

lálható, Ószövetséggel foglalkozó művek nagyobb része latin bibliafordítás vagy az Ószövetség szövegének megértését segítő kézikönyv.

Az I. Rákóczi György nevéhez köthető iskolareform, amely – többek között – a tanulmányi színvonal javulását tűzte ki célul, érintette a héber nyelv tanulását is. Mivel a diákok eltérő szintű előképzettséggel érkeztek Patakra, szükséges volt a gimnáziumi tagozaton a bölcsészeti tárgyakat – logikát, retorikát – is tanítani. Mivel ez a korábbiaknál több tanulással járt volna, bevezetése a diákok ellenállásán megbukott. A teológiai tárgyak között továbbra is megmaradt a héber nyelv, amelynek keretében valószínűleg az alapismertek (olvasás, nyelvtani alapok, legfontosabb teológiai kifejezések) elsajátításáról volt szó.⁴²

Az 1648. évi reform, amely eredményezte a korábbiakhoz képest jobban körülhatárolt, egymásra épülő tananyag felépítését,⁴³ hozzájárult a teológiai tantárgyak között a héber nyelv fontosságának növekedéséhez. Tofeus Mihály (1624–1684) külföldi tanulmányai után,⁴⁴ 1650–1651-ben Váradon hébert tanít,⁴⁵ majd 1651 végétől 1653-ig⁴⁶ Patakon másodrektor, ahol Rákóczi Zsigmond temetésére írt héber nyelvű gyászverset.⁴⁷ Az egyik legnagyobb könyvgyűjteményt mondhatta magáénak a lelkészi gyűjtemények között. Ezek egy részét a lelkészi munka segítésére szerezte be,⁴⁸ de a keleti nyelvek iránti érdeklődését tükrözi többek között a gyűjteményében található héber nyelvtan Victorinus Bythner oxfordi professzortól,⁴⁹ Valentin Schindler fentebb említett lexikona és héber nyelvtana, az idősebb Buxtorf több, mint 2500 oldal terjedelmű *Lexicon Chaldaicum, Talmudicum et Rabbinicum*-a.⁵⁰ A már fent említetteken kívül a héber nyelvtankönyvek közül megtalálha-

42 DIENES: A héber nyelv, 4–5.

43 DIENES: A Sárospataki Református Kollégium, 39.

44 Tofeus tanult Franekerben, Utrechtben, Harderwijkben és Leidenben is, lásd ZOVÁNYI: Lexikon, 643.

45 A második váradi értekezés *Corollarium Ebraico-philologicum* című részében „bevezetéképpen elmondja, hogy folyó év (1650) március 1-jén a váradi iskolában héber nyelvből tartott vizgán vita támadt az Isten különböző héber elnevezéseinek [...] használatáról”, majd közli a héberből vizsgát tett 11 hallgató névsorát (RMNy 2356), lásd OLÁH: A héber nyelv, 54.

46 Így OLÁH: A héber nyelv, 54. Másképp ZOVÁNYI: Lexikon, 643, aki szerint 1652 tavaszától 1653 nyaráig volt Patakon.

47 RMNy 2435.

48 KESERŰ: Adattár, 89–97.

49 OLÁH: Református lelkészi gyűjtemények, 1–4.12.

50 A művet apja halála után fia fejezte be és rendezte sajtó alá. A kérdéshez lásd OLÁH: A héber nyelv, 55.

tó volt könyvtárában Michael Neander, id. Johannes Buxtorf, Franciscus Junius, Sixtinus Amama egy-egy munkája, a héber, illetve görög–héber bilingvis Bibliák közül pedig négy, korabeli fontos kiadvány.⁵¹ Bibliafilológiai művek tekintetében gyűjteménye tartalmazott két kötetet a leideni Lodewijk de Dieu *Animadversiones* sorozatából.⁵²

A Tofeusnak tulajdonított Genézis-kommentár megírásához mind a szakirodalom, mind a szükséges szaktudás rendelkezésre állt.⁵³ Apafi Mihálynak és Bornemisza Annának ajánlja a Kolozsvárott 1683-ban kiadott prédikációgyűjteményét, melyben – a számos bibliai igehely mellett – fordítási és exegetikai kérdésekben a rabbinikus irodalomra is hivatkozik.⁵⁴

Az a Szathmárnémethi Mihály (1638–1689), aki 1658–1661 között volt pataki diák, valószínűleg már a szatmári gimnáziumban tanult héberül attól az Azari Zsigmondtól, aki Groningben és Franekerben is tanult, mielőtt a szatmári gimnázium rektora lett 1655-ben.⁵⁵ Szathmárnémethi a fent nevezett külhoni egyetemeken kívül megfordult még Utrechtben és Leidenben is.⁵⁶ 1667-ben Franekerben adták ki *Tyrocinium Hebraicum...* című héber nyelvtanát latin nyelven.⁵⁷

Mind Azari, mind Szathmárnémethi azt a tendenciát látszik alátámasztani, hogy az itthoni iskolákban, mind Debrecenben, mind Patakon, sőt, Szatmárban is ekkor már el lehetett sajátítani a héber nyelv alapjait, amire aztán építeni lehetett a peregrináció éve során. Szathmárnémethinek a *Sz. Dávid Psalteriuma; avagy a CL. Soltároknak rövid elosztása, magyarázattya, s azokból származott 550. Tudományok által való megvilágosítása* című műve több kiadást megért.⁵⁸ Idős Csécsi János (1650–1708) példája, aki Sárospatakon bölcsészeti és teológiai tanulmányokat egyaránt végzett, szintén arról tanúskodik, hogy az utóbbi során már megismerkedett a héber nyelv alapjaival. A Göncön és Kassán bujdosó iskolában 1688 és 1702 között

51 Így a *Biblia majora Buxtorfii*, a *Biblia Hebraica, et Graeca*, a *Biblia Hebraica Bomberg*, valamint a *Biblia Hebraica sine punctis cum Novo Testamento*, lásd KESERŰ: Adattár, 89–97.

52 i. m., 90–91.

53 KURTA: A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 444.

54 *A szent soltárok resolútiója, es azoknak az erdelyi fedejelmi evangelica reformata, udvari szent ecclesiara, lelek es igassag szerint valo szabasa*, ehhez lásd OLÁH: A héber nyelv, 58.

55 ZOVÁNYI: Lexikon, 34–35.

56 i. m., 577.

57 *Tyrocinium Hebraicum, Hoc est Brevis et Methodica Linguae Hebraeae Institutio*, RMK III. 2386.

58 Az első 1679-ben jelent meg Kolozsvárott, a tipográfus Veresegyházi Szentyel Mihály kiadásában, jelzete RMK I. 1234, egy másik Lőcsét jelöli meg kiadási helyül, 1685-öt a kiadás évéül, és Brewer Sámuel kiadól, jelzete RMK I. 1341.

a teológiai tárgyak sorában ő tanította a hébert;⁵⁹ ez is annak bizonyítéka, hogy még ebben a helyzetben is folyt a héber nyelv tanítása, mint ahogyan a sárospataki-gyulafehérvári iskolában az orientalista, holland, német és angol egyetemeket megjárt Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713) munkássága alapján vonhatunk le hasonló következtetést. Kaposi Juhász a filozófia, latin, görög és angol mellett a keleti nyelveket tanította, s művei közé tartozik több olyan írás, ami a héber nyelv elsajátítását hivatott segíteni, mint pl. a *Memoriale Hebraicum, exhibens lexici Hebraici compendium metricum* (Kolozsvár, 1698, 2. kiadás Utrecht, 1738), és a kéziratban fennmaradt *Grammaticae Hebraicae Epitome Metrica*.⁶⁰ *Resolutio Psalmorum* című munkáját 1705-ben jegyezte le Pethő György sárospataki-gyulafehérvári diák, aki saját kéziratos könyvében összeírja könyveinek jegyzékét, mely 79 darabot számlált.⁶¹

A számtalan üdvözlővers, amely héberül vagy több nyelven íródott, és a magyar diákok között hosszú időn keresztül divatos volt, szintén bizonyítéka annak, hogy az Ószövetség nyelvét ezekben az iskolákban legalább olyan szinten el lehetett sajátítani, hogy azt a külföldi tanulmányok során tovább lehessen fejleszteni. Kaposi Juhász Sámuelnek az ifj. Pápai Páriz Ferenc emlékkönyvébe írt üdvözlőverse a latin szöveg mellett a Tetragrammatont helyettesítő héber szavakat is tartalmazza, héber betűkkel.⁶²



KAPOSI JUHÁSZ SÁMUELnek az ifj. Pápai Páriz Ferenc emlékkönyvébe írt üdvözlőverse

59 DIENES: A héber nyelv, 6; uő: A Sárospataki Református Kollégium, 46.

60 BOD: Magyar Athenas, 129.

61 SZABÓ: A Dunántúli Református Egyházkerület, 171–172.

62 Az ifj. Pápai Páriz Ferenc európai peregrinációjának emlékkönyve 1711–1726, elérhető: <http://ppf.mtak.hu/index.htm>, letöltés dátuma: 2017.07.12.

3. Pápa

A Pápa körüli megyékben a 16. század közepén és végén számos jó középfo-
kú iskola alakult (pl. Tolna, Csepreg, Sárvár, Győr, Komárom), amelyeknek
tanítási és nevelési rendjére hatással volt a wittenbergi és a heidelbergi is-
kolarendszer.⁶³ Ezeken az egyetemeken a 16. századtól kezdve sok magyar,
köztük dunántúli diák is megfordult peregrinusként, akik nemcsak az itthon
elsajátított ismereteiket fejleszthették tovább, hanem a nyugati egyetemekről
– a kötelezően beszerzendő könyveken, tananyagokon kívül – a tanítás el-
veiből, módszereiből is többet meghonosítottak. Valószínű, hogy az 1567-es
debreceni zsinat törvényei által megszabott iskolaszervezet és szemléletmód
jellemző Pápára már 1585-től. Az iskola első törvénykönyve ebből az évből
származik, ma azonban eredetiben nem elérhető, és a későbbi változatok
már kiegészítéseket is tartalmaznak.⁶⁴

A Pápai Református Kollégium tagolódásával és oktatásának színvonalá-
val kapcsolatban az 1680-as évekig tartó időre vonatkozóan több vélemény is
létezik. Az ebből az időszakból megmaradt elsődleges források alapján⁶⁵ van,
aki arra a következtetésre jut, hogy a kollégium hármastagolódású iskolaként
működött már a 16. század végétől, mások szerint ez csak 1804-től mondha-
tó el, amikor a dunántúlin kívül a többi szuperintendencia is kimondja, hogy
a pápai kollégium, mint a dunántúli egyházkerület anyaiskolája egyenrangú
a debreceni és pataki tanintézménnyel.⁶⁶ Vagyis arra a kérdésre, vajon az or-
szágban kezdettől fogva harmadiknak tartották-e a pápai iskolát a debreceni
és a pataki után, vannak, akik, igenlő, míg mások tagadó választ adnak. Az
első kategóriába tartozók többek között azzal érvelnek, hogy Pápának már
a korai korszakban is voltak partikulái, míg az utóbbi csoport tagjai azzal,
hogy többen a Pápán végzettek közül még vagy Debrecenben, vagy Patakon

63 Kövy: A református egyház szerepe, 396.

64 Az 1724. évi másolati példány a Pápai Református Gyűjteményekben található.

65 Például az 1630-as pápai zsinat rendelkezése (1630. június 18–19, VII. 6.), hogy a pápai
főiskolán prédikátorságra készülő diákok nyilvános tudományos vitaközléseket rendez-
zenek teológiai kérdésekről is, amint ez a külföldi akadémiákon is történni szokott, lásd
KÖBLÖS–KRÁNYITZ: „Mindenkor”, 4, *DREKK* O.969.114r-122r, 122r. Ennél jóval későbbi,
1719-ből való a kancelláriának a királyhoz írt felterjesztése, amelyből az tükröződik, hogy
már 1718 előtt az oktatás a teológiáig terjedt, lásd KÖBLÖS–KRÁNYITZ: „Mindenkor”, 5,
MOL, Magyar Királyi Udvari Kancellária Levéltára; A1. Originales referadae 1719. No 8.
14.; végül Torkos Jakab püspök 1754-ben vagy 1755-ben elhangzott szavai különválaszt-
ják a filozófia alapjait a teológia elemeitől, lásd KÖBLÖS–KRÁNYITZ: „Mindenkor”, 5–6,
DREL I. 1. A Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei 2. (1652–
1800), 329.

66 KÖBLÖS–KRÁNYITZ: „Mindenkor”, 1.

folytatták teológiai tanulmányaikat, mielőtt prédikatori szolgálatba kezdhettek volna. Ez azonban nem ad választ arra a kérdésre, hogy kötelező volt-e a lelkeszi szolgálathoz más kollégiumokban kiegészítő tanulmányok elvégzése, vagy csupán ajánlott. A köztes nézet szerint – a pápai rektorok életpályájának típusai alapján – több korszak különböztethető meg az iskola életében az 1752-es bezáratást megelőzően is. Ezek közül az 1632–47 közötti virágkort az önállóság korszakának nevezik; ekkor öten pápai tanulmányaikat követően külföldi akadémiákra mennek, s eztán nyerik el pápai rektorságukat. A legtöbb korszakra jellemző, hogy vagy debreceni vagy pataki, esetleg nagyenyedi tanulmányok után jutnak el a pápai rektorok a rektorságig; az ún. vegyes korszakban (1669–1715) tudunk egy személyről, aki pápai tanulmányai után egyéb – itthoni vagy külhoni – tanulmányok nélkül jut el rektorságig Pápán (Szőke Mihály, 1674), valamint az adászteveli száműzetés idején Nagy Mihályról mondható el ugyanez (1755–1783).⁶⁷ A tagolódás kérdésétől függetlenül elmondhatjuk, hogy valamilyen szinten a teológia oktatása már az első időszakban is folyt, de ennek kereteiről főleg az 1724-es iskolatörvény tájékoztat, amely magában foglalja a korábbi, 1585-ös törvényt.

Pápán még az 1640-es években is csak egy rektor működött, így itt, néhányukat, mint Kocsi Csörgő Bálintot kivéve, igazi tanártípus nehezen alakulhatott ki.⁶⁸ A *curriculum*ba betekintést az egyik legkorábbi bejegyzés ad; ez az 1585-re datált törvények között található, de eredetinek nem tekinthető, mivel az itt felsorolt könyvek csak 1600 után jelentek meg; mégis az iskola első korszakára utal, amikor arról szól, hogy a tankönyvek beszerzése minden diák kötelessége.⁶⁹ Ebben a korszakban az egy rektor – akinek vezetésével folyt a tanítás a gimnáziumban és a teológián – felügyelte a tanulók egymást tanító rendszerét, s az iskola fenntartásával kapcsolatos ügyeket is intézte.⁷⁰ A pápai egyház és az iskola nem akart tudomást venni az egyre inkább fokozódó nyomásról, amit a Pápán egyre nagyobb mértékben meginduló rekatolizáció jelentett. 1638-ban az új földesúr, Csáky László pálos szerzeteseket telepített le Pápán, s még ebben az évben katolikus középiskolát alapított a

67 KÖBLÖS–KRÁNITZ: „Mindenkör”, 21–23.

68 VLADÁR: A teológia oktatása, 11.

69 22. tv.: „A törvényesen bevett szokásos tankönyveket minden tanuló, mint a katona szükséges fegyvereit szerezze be és azokat szorgalmasan forgassa. Névszerint a poeta: Molnár Poesisét, Virgilius Profanust, Grecser Görög Grammatikáját s görög új testamentumot. A Rhätor pedig ki a nyilvános leczkéket hallgatja Buzínkay Rhetorica, Oratoria és Logikáját, Cicero beszédeit, Vendelin Theológiáját és a fentnevezett görög könyveket”, lásd Kis: A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület, 27–28, különösen 27.

70 ZSENGELLÉR: Az Ószövetség oktatásának története, 43.

református egyház és iskola ellensúlyozására. 1649-ben ismét az Esterházyak kezén van a vár és a város, ez jelenti a voltaképpen ellenreformáció kezdetét.⁷¹ Az, hogy továbbra is jeles rektorok igazgatták a kollégiumot,⁷² jelzi, hogy a tanítás még ezekben az években is folyamatos volt. 1680-ban az iskolát megnagyobbították és rendbe hozták.⁷³

Mária Terézia 1752-ben kiadott, a protestánsok vallásszabadságát korlátozó döntésének értelmében a kollégium megszűnik, a diákok jó része távozik, egy részük Debrecenben folytatja tanulmányait. Egy évvel később ugyan az iskola megkezdhette működését a közeli Adásztevelen, de csak al gimnáziumként és szűkös körülmények között, fokozatosan építve fel saját, az adászteveli elemi iskolától független épületét. Az ebben az időszakban folyó munkára sokszor csak a hazai vagy külföldi református kollégiumok története alapján lehet következtetni. Ez alatt az idő alatt (1755 és 1783 között) Nagy Mihály volt az iskola rektora.⁷⁴ II. József 1781-es türelmi rendelete két éves késéssel megszüntette az adászteveli száműzetést, de az iskola ténylegesen csak 1785-ben költözhetett vissza Pápára. Az ezt követő, és az iskola történelmében az egyik virágkornak tekinthető korszak kezdetét Mándi Márton István (1760–1831) munkássága fémjelzi, aki a kollégiumot a korszak színvonalának megfelelő, modern főiskolává alakította, bevezette egy időre tannyelvként a magyart, a könyvtárat jelentősen bővítette. Munkájának köszönhetően a könyvtár a hallgatók szellemi életének középpontja lett.⁷⁵

71 Kövy: A református egyház szerepe, 398.

72 Az 1639-től 1642-ig rektoroskodó Nyikos János 1636-tól 1638-ig a hollandiai Franekerben, Groningenben és Leidenben tanult. Gál István rektor (1645–1647) Franekerben tanult 1645-ben, míg Sárfői Márton rektor (1647–1649) Utrechtben 1665–1666-ban. Kálnay János rektor (1649–1652) Franeker és Utrecht diákja volt 1663–1665-ig. Lenti János rektor (1652–1654) 1663-tól 1665-ig Heidelbergben, Franekerben, Utrechtben és Groningenben tanult. Séllyei rektorsága (1654–1655, 1660–1662) után Marosi István (1656), Sári István (1656–1658), Kórodi János (1658) rektorok nem tanultak külföldön. Bátorkeszi István (1663) Franekerben 1645-ben tanult. Az 1666-i rektor, Gaál Imre szintén 1645-ben tanult Franekerben. 1668-ban Baló Mátyás, 1669-ben Szeremlei Mihály vezette az iskolát, ők nem jártak külföldön. Kocsi Csergő Bálint háromszor (1671–1674, 1678–1683, 1693–1695) volt rektor, egyszer gályarabsága előtt, kétszer hazatérése után. Gályarabsága alatt 1674-ben Szőke Mihály, 1675-ben Kabai Mihály, 1677-ben pedig Dobrovitzai Miklós (egyikük sem tanult külföldön) irányította az iskolát. Szeremlei János (1682-ben Marburgban tanult) 1683-ban, Szokolyai György (Franekerben tanult 1695-ben) 1691-ben, Csuzy Cseh József (Franekerben tanult 1691-ben) 1696-ban és Séllyei Pál 1698-ban volt az iskola rektora, lásd Kövy: A református egyház szerepe, 400–401; Tóth: A pápai református egyház története, 96–100.

73 Tóth: A pápai református egyház története, 96–100.

74 Köblös-Kránitz: „Mindenkoron”, 50; Köblös: Még egyszer, 107–111.

75 Vladár: A teológia oktatása, 31.

A reformáció szellemében működő iskolában mindig is nagy hangsúlyt fektettek a Szentírás eredeti nyelveinek ismeretére.⁷⁶ Ezt az újjászerveződést követő időszak rendelkezésre álló tantervei is bizonyítják. Az ezt követő években Mándi mellett először egy tanár tanít a kollégiumban, Lácza Szabó József. A Mándi nevéhez kötődő tantervben találjuk az első konkrét utalást az ószövetségi tárgyak oktatására nézve. E tanterv az 1796-ban megjelent *Keresztyén theologiá morál* című munkájának (Győr, 1796) 3. mellékletében található. A terv ekkor még három évet foglal magában, és a teológia mellett ott van a klasszikus latin olvasmány, a német nyelv, a mennyiségtan-mértan, természetrajz-termesztan, földrajz-történet, jog- és államtudomány (ez utóbbi a legszűkebb mértékben). E tárgyak némelyikét azonban nem teljes féléveken, csupán két-három hónapig tanították. Ez azt jelentette, hogy elmélyedésre nem mindig volt lehetőség, ami tanárnak, diáknak egyaránt nehézséget okozott. Jellemző volt még a Szentírás történeti műként kezelése az amúgy is hangsúlyos történelemoktatás mellett. A professzor naponként két órát tartott ebben az időben.

A három év alatt elvégzendő tantárgyak a két tanárra, Mándira és Láczaira a következőképpen voltak felosztva.

Első év:

Mándi:

1. órában: Dogmatico-polemikus teológia, Ontológia, Mértan, Háromszögmértan, Fénytan, A fényvisszaverés tana, A fény átbo-csátásának tana.
2. órában: Újszövetségi bibliaértelmezésből a négy Evangélium és az Apostolok Cselekedetei; Ószövetségi bibliaértelmezésből: Mózes 5 könyve, Héber régiségtan.

Lácza:

1. óra: Az ó- és újvilágnak egyetemes történelme, egyetemes földrajza.
2. óra: Természetrajz, Egyetemes gyakorlati bölcsélet, azaz erkölcs-tan, Cicero: *De officiis*, Vergilius első részei, Német nyelv.

Második év:

Mándi:

1. óra: Erkölcsi teológia, Lélektan, Szférikus és theórikus csillagászat, Csillagászati földrajz, Kronológia, Gnómonika.

76 ZSENGELLÉR: Az Ószövetség oktatásának története, 43.

2. óra: Újszövetségi bibliaértelmezésből: Galata, 1–2Thesszalonika, Titusz, 1–2Korinthus, 1Timóteus, Róma; Ószövetségi bibliaértelmezésből: Jób, Ézsaiás, Jeremiás, Görög régiségtan.

Láczai:

1. óra: Az udvarok vagy államok története, Egyháztörténet a reformációig, Európa földrajzának első része az országok statisztikájával.
2. óra: Általános természettan, Politika, Cicero: De oratore, Vergilius többi részei, Német nyelv.

Harmadik év:

Mándi:

1. óra: Lelkipásztori teológia, Természetjog, Nemzetközi jog, Közjog, Általános kozmológia és természeti teológia, Mechanika, Hydrostatica, Aerometria, Hydraulica.
2. óra: Újszövetségi bibliaértelmezésből: Efézus, Kolossé, Filemon, Filippi, 2Timóteus, Zsidókhoz írt levél, Katolikus levelek, Jelenések könyve; Ószövetségi bibliaértelmezésből: Zsoltárok, Példabeszédek, Prédikátor, Teológiai tudományok története.

Láczai:

1. óra: Hazai történet, Egyháztörténet a reformáció óta, Részletes földrajz második része az országok statisztikájával.
2. óra: Speciális természettan, Gazdaságtan, Horatius, Esztétika, Német nyelv.

Ezenkívül Mándi az 1. évfolyamnak a nyári félévben vasárnap héber nyelvtant, a téli félévben katechetica-teológiát tanít.⁷⁷

Ez a tanterv 1801-ig volt érvényben, amikor Tóth Ferenc harmadik professzorként (Mándi és Láczai mellett) átvette a teológiai tárgyak oktatását; innentől kezdve már valóban kollégiumnak számít a pápai főiskola (*tres faciunt collegium*). 1805-ben négy évfolyamra bővült a főiskolai tagozat, majd 1815-ben öt

77 TRÓCSÁNYI: Mándi Márton István, 50. Néhány részletben ettől eltérő tantervet ad Kis: A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület, 206–207. Csak a biblikus tárgyak tanmenetét közöljük itt: 1. évfolyam: II. félév: Evangéliumok és ApCsel exegézis, valamint a Pentateuchos, illetve „Zsidó régiségek” (ószövetségi kortörténet); 2. évfolyam: II. félév: Galata, 1–2Thesszalonika, 1–2Korinthus exegézis, valamint Ézsaiás, Jeremiás exegézis, illetve „görög régiségek” (újszövetségi kortörténet), 3. évfolyam: II. félév: Efézus, Kolossé, Filemon, Filippi, Titusz, 2Timótheus, Zsidókhoz írt levél, Katolikus levelek és Jelenések könyve exegézis, valamint Zsoltárok, Jób, Példabeszédek, Prédikátor könyvének exegézise.

évfolyam állt rendelkezésre az akadémiai tudományok átadására.⁷⁸ Új elem az 1815-ös tantervben, hogy az oktatás nyelve a „felsőbb tudományokban” a latin nyelv lesz, míg korábban Mándi magyar nyelven kezdte el oktatni a teológiát.

Az 1815-ös tanterv néhány jellegzetességét említsük meg: Az 1. évfolyamon történik a görög nyelvtan ismétlése, a görög Újszövetség fordítása, egyik évben az evangéliumok és az Apostolok Cselekedeteiről írott könyv, míg a másokban a levelek fordítása: „*tsupán Fordítás, és Grammatikai Resolútióval, s szók megtanulásából állván ez a munka*”.⁷⁹ Az 1. és 2. éves diákok tanulnak még egyetemes történelmet, földrajzot, latint és görög irodalmat. A 2. és 3. éves diákok már bevezetést nyernek a filozófiába és a pedagógiába. A 3. évfolyamtól a tanterv tartalmazza a dogmatika, morális teológia, egyháztörténelem, ó- és újszövetségi exegézis, homiletika, liturgika, „sidó antiquitás”, ó- és újszövetségi bevezetés tantárgyakat is.⁸⁰ Ekkor már disszertációkat, imádságokat, prédikációkat is kell írni. Az első Ószövetségre specializált tanár 1817-ben érkezik Pápára Kocsi Sebestyén István személyében, aki az itt töltött húsz év alatt kiteljesíti az Ószövetség tanításának rendszerét (ő Debrecenben 1792–1803 között a keleti nyelvek és az exegézis tanára).⁸¹ Kocsi Sebestyén István a racionalista teológia egyik hazai úttörőjének számít, akit a modern bibliatudomány egyik korai képviselőjeként tartanak számon.⁸² Az 1819. évi tanterv a három tanár mellett két segédoktató, ún. *praeses* alkalmazását írja elő, akinek kötelessége az iskolai tanács döntése szerint, hogy

*a sidó Grammaticát meg taníttassa, és a Sidó Textust Gedike Compendiuma szerint fordíttassa s resolváltassa, valamint az Ujj Testamentumból is az Apostoli Leveleket, és az Apocalypsist, meg tanultván edgyszersmind a Tanulókkal a Sidó és Görög szókat.*⁸³

A tanterv szerint ekkor a teológiai tanár tárgyai a következők:

Harmadik évfolyam:

1. félév: Dogmatika első rész, Egyháztörténet I–VIII, Ószövetségi exegézis.

78 TRÓCSÁNYI: Mándi Márton István, 49.

79 KIS: A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület, 209.

80 KIS: A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület, 210.

81 ZSENGELLÉR: Az Ószövetség oktatásának története, 43.

82 RÚZSÁS: A pápai kollégium története, 224–225.

83 KIS: A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület, 214.

2. félév: Dogmatika második rész, Egyháztörténet VIII–XV, Újszövetségi exegézis, Értekezés.

Negyedik évfolyam:

1. félév: Általános erkölcsstan, Egyháztörténet XV–XIX, Ó- és újszövetségi exegézis.
2. félév: Keresztyén erkölcsstan, Héber régiségek, Ó- és újszövetségi exegézis, Értekezés.

Ötödik évfolyam:

1. félév: Lelkigondozás, Liturgika, Ó- és újszövetségi exegézis, Értekezés.
2. félév: Homiletika, Magyar egyháztörténet, Ó- és újszövetségi exegézis, Imák és egyházi beszédek.

A teológiai segédoktató tárgyai:

Negyedik évfolyam:

1. félév: Héber nyelvtan, Ó- és újszövetségi bevezetés.
2. félév: Héber nyelvtan, Ó- és újszövetségi bevezetés.

Ötödik évfolyam:

1. és 2. félévben: ugyanaz, mint a negyedik évben.

Amint látható a tantervből, a harmadik évfolyam egyfajta átmenet volt a bölcsészeti szak és a teológiai között.⁸⁴

Kocsi Sebestyén István vezette be a pápai teológiai oktatásban a történeti-kritikai exegézist. Aktív tanítói munkásságának utolsó három évében jelent meg három Ószövetséggel foglalkozó könyve: *Messiológia avagy a Messiásról szóló jövendöléseknek megvilágosítása* (Buda, 1835), *Hebraizáló etymologus* (Buda, 1835), *Kézikönyvecske toldalékul a messiológiához* (Buda, 1837). Nyomatásban ezeken kívül csak néhány egyházi vonatkozású prédikáció és búcsúztató beszéd jelent meg tőle, kézírásban azonban fennmaradt számos, más diszciplínához tartozó műve, több közülük diktátum.

1832-től már négy tanár működik a kollégiumban, a teológiai tagozat továbbra is három éves, és ekkortól már jogi tanszék is létezik. 1843-tól alakul meg a szentírásmagyarázati tanszék, melynek első tanszékvezetője Liszkay

84 K1s: A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület, 214–220.

József (1843–1848); tőle egy ószövetségi bevezetés jegyzet is fennmaradt 1847–1848-ból. Az általa 1845–1846-ban tanított tárgyakról vannak ismereteink: Magyarhon reformációja, Héber régiségtan, Újszövetségi részletes bevezetés, Ószövetségből Ézsaiásnak a messiásra vonatkozó jövendölései.

Liszkaýt követően, 1846–1850 között az akkori pápai rabbit, Lőw Lipótot bízta meg az intézmény a héber nyelv és Ószövetség oktatásával. Ő azonban a pápai hitközségből távozni kényszerült, és az iskolának ismét új oktatóra volt szüksége. 1850-től (az *Entwurf* után) a főleg a jogakadémián történelmet tanító Bocsor István dolgozta ki az új rendszert, amelyben a teológia oktatása négy évre bővült. Ezt követően 1850 őszétől a volt piarista rendi pap, pesti bölcsészdoktor, Heiszler József (1819–1901) tanított az ószövetségi tanszéken exegézist, régiségtant az egyháztörténelem mellett, jelezve ezzel a diszciplínák átfedéseit. Exegetikai tárgyú művei újszövetségi, és ezek már későbbi pataki tanársága alatt jelentek meg. Ezt követően sokáig a pápai teológia saját tanítványai közül kerültek ki az ószövetségi tanszék vezetői. 1854-ben Kotász István (1823–1880) a tanszékvezető, aki már 1851-től gimnáziumi tanárként görög és latin nyelvet oktat, 1853-tól pedig a dogmatika tanszéken helyettes tanár. Tárgyai: ó- és újszövetségi írásmagyarázat, héber régiségtan és értelmezés. Ez utóbbi azért érdekes, mert Pápán Kotász munkássága idején jelenik meg önálló tárgyként a hermeneutika.⁸⁵ Kotász írói munkásságáról nem maradt ránk nyomtatásban megjelent dokumentum, de a Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárának Kézirattárában O.321 jelzet alatt található kéziratos munkája, melyet Czibor Mór hallgató jegyzetelt a tanórák alatt. Az 1858-ból származó jegyzetben három előadást találunk: *Szent Pál apostolnak Rómabeliekhez küldött levelének értelmezése; Mózes első könyve I–VIII. fejezetének értelmezése; valamint Az Énekek Énekének értelmezése.*⁸⁶

1881-ben Németh István (1851–1924) lesz a tanszékvezető. A gimnázium és teológia elvégzése után szenior, helyettes tanár, majd rendes tanár. Tárgyai a következők voltak: görög és héber exegézis, héber régiségtan, héber nyelvészet és hermeneutika. 1886-tól önálló tárgyként bibliai teológiát is tanít, de tekintettel arra, hogy ebben a korban a bibliai teológia még nyugaton is egyik-másik gyermekbetegségét növi ki, míg megszületik önálló diszciplínaként, az 1886-os dátum nem számít későinek. Erre az időre már folyamatosan kialakulnak a vizsgaszabályzatok és a rendszeres év végi kollokviumok, szigorlatok, valamint 1883-tól lesz követelmény az első négy félév után teljessé alapvizsga, amelynek tárgyai az ó- és újszövetségi bevezetésen kívül

85 ZSENGELLÉR: Az Ószövetség oktatásának története, 44–45.

86 ZSENGELLÉR: Az Ószövetség oktatásának története, 45–46.

az egyetemes egyháztörténet és filozófia. Ez a rendszer az I. világháború kezdetéig jórészt változatlan marad.

Németh 1889-től levéltárnok is, majd a Dunántúli Protestáns Lap szerkesztője 1892–1896 között, 1914-től a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke. Közéleti és közegyházi írásai mellett *Ézsaiás próféta könyvének exegezise* című műve említésre méltó; ez azonban kiadatlan maradt és csak kéziratban található meg. Jelentősek még a Károli-Biblia revideált változatának ószövetségi munkálatai (1908), amelyekben ő is részt vett.

A már felsoroltakon kívül ejtsünk még néhány szót arról, milyen források állhattak a pápai diákok rendelkezésére. A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában több héber–latin kéziratot is megtalálható, azonban többször egyéb kéziratok között a szerzőre vonatkozó információk nélkül.⁸⁷ A már fent említett, Pethő György-féle kéziratot könyvben is található egy héber–latin szöveget.⁸⁸ A régiségek címszó alatt általában vallástörténeti jellegű anyaggal van dolgunk, némelyik tematikus megközelítésű és inkább lexikonhoz hasonlít, foglalkozik az ókori Izrael intézményeivel, szokásaival is, mint pl. sógorházasság vagy a nomádok élete. Az egyes kifejezések, fogalmak értelmezésekor a szövegben gyakran találunk héber betűkkel írt szavakat. Ilyen például Kementzky Lajos *A Sidó Régiség* című munkája 1825-ből.⁸⁹ Tőle több diktátum és kompendium is fennmaradt, újszövetségi könyvekhez is írt magyarázatot (pl. *Szent Máté Evangyeliomára tett Magyarázatok*, 1835).⁹⁰ Szathmári Molnár Ferenc után ószövetségi vallástörténet maradt fenn (1800).⁹¹

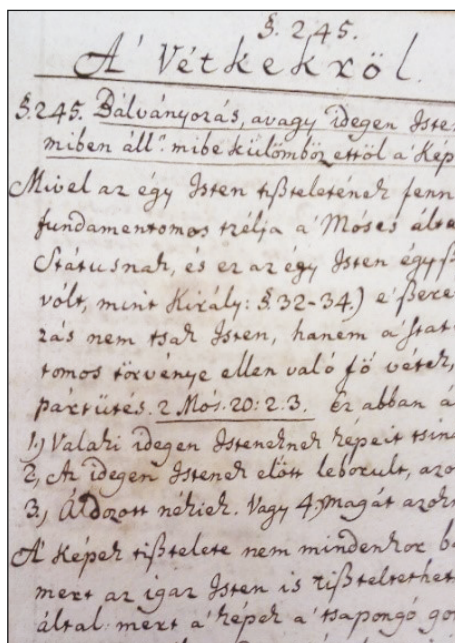
87 Ilyen például a DREL 0.116 jelzetű kézirat (Misc. teol. jegyzetek, 72–76).

88 Pethő György kéziratot könyve. Gyulafehévar–Sárospatak–Polány et al., 1703–1738, Psalmus IX, (254–255), jelzete: DREL 0.465.

89 DREL 0.434.

90 DREL 0.380, 1–55.

91 DREL 0.811.



SZATHMÁRI MOLNÁR FERENC ószövetségi vallástörténete

Szintén kéziratban maradt fenn Liszkay József Ó szövetségi általános s különös bevezetés című diktátuma (Pápa, 1847–1848).⁹² Munkája, amely sokban hasonlít a ma is használt bevezetéseinkhez, általános és speciális bevezetésre oszlik, a könyv végén pedig tárgyalja az apokrif iratokat is. Az általános részben – többek között – foglalkozik a tárgy feladatának leírásával, kánon-történettel, fordításokkal és kéziratokkal, köztük a magyar bibliafordítók munkájával is. A speciális bevezetés elején ezt olvassuk: „Az Ószövetség tartalma és elosztása”. A szövegben itt is találunk beillesztve héber kifejezéseket.

Az írásmagyarázati források közül említjük meg Németh István *Ézsaiás próféta könyvének exegézise* című diktátumát 1888-ból,⁹³ de a Kotász Istvánnal kapcsolatban fentebb már említett művek is ide sorolhatók.⁹⁴ Zsoltármagyarázatok terén a levéltár őrzi a Mány, 1750 datálást viselő, Tóth István nevéhez kötődő magyarázatokat a Zsolt 1–26-hoz⁹⁵ és a Zsolt 127–146-

92 DREL 0.369.

93 DREL 0.433.

94 DREL 0.321.

95 DREL 0.556.

hoz.⁹⁶ Végül említsük meg az egykori pápai diák, Csúzi Cseh Jakab tollából megjelent *Edom ostora. Avagy Abdiás próféta látásának magyarázattya* című művet (Debrecen, 1682).⁹⁷ Nem tudható, hogy ennek a munkának, mint a felsoroltak közül többnek is, amelynek a szerzője nem a pápai kollégium tanára, volt-e szerepe Pápán az Ószövetség oktatásában. Sok esetben erről adatot nem találunk, és csak a diktátumokról vagy az oktatók nyomtatásban megjelent műveiről feltételezhetjük, hogy azokat használták a tanítás során.

Felhasznált irodalom:

- BOD P.: *Magyar Athenas*, Nagyszében, 1766.
- BÖLCSKEI G.: A kezdetektől a váradi iskola beolvadásáig, in: Barcza J. (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, MORE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 9–42.
- BURNETT, S. G.: *Christian Hebraism in the Reformation Era (1500–1660)*, Leiden, Brill, 2012.
- CZEGLE I.: A magyar bibliafordítás útja Károlyi Gáspárig, in: Bartha T. (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, Budapest, MORE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973, 501–515.
- CZEGLÉDY S.: A teológia tanítása a Kollégiumban, in: Barcza J. (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, MORE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 534–591.
- DÁN R.: A héber stúdiumok háttere Magyarországon, in: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* (Humanizmus és Reformáció 2), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 25–36.
- DIENES D.: A héber nyelv a Sárospataki Kollégiumban a 16–17. században, in: Kun M. – Morvai J. (szerk.): *Tanulmánykötet az 50 éves Marjovszky Tibor tiszteletére*, Budapest, B&V Bt, 2003, 38–47.
- DIENES D.: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Hernád Kiadó, 2013.
- FEKETE Cs. – G. SZABÓ B.: A Kollégium Nagykönyvtára, in: Barcza J. (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, MORE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 393–467.

96 DREL 0.785.

97 ZOVÁNYI: Lexikon, 131.

- FEKETE Cs.: Debrecen és a magyar Biblia történetének néhány adaléka, *Collegium Doctorum* 5 (2009), 9–29.
- HELTAI J.: Melius Juhász Péter bibliafordítói tevékenységének helye a magyar bibliafordítás folyamatában, in: Ötvös L. (szerk.): *Melius Juhász Péter: Az két Sámuel könyveinek, és az két királyi könyveknek az Sido nyelvnek igazságából, és igaz és bölcs magyarázók fordításából, igazán való fordítása magyar nyelvre*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010, 490–504.
- H. TAKÁCS M. (szerk.): *Partiumi Könyvesházak 1623–1730*, Budapest – Szeged, Akadémia Kiadó, 1988.
- [szerző nélkül:] *Ifj. Pápai Páriz Ferenc európai peregrinációjának emlékkönyve 1711–1726*, elérhető: <http://ppf.mtak.hu/index.htm>, letöltés dátuma: 2017.07.12.
- JONES, W. J.: *German Lexicography in the European Context. A Descriptive Bibliography of printed dictionaries and word lists containing German language (1600–1700)*, Berlin–New York, De Gruyter, 2000.
- KESERŰ B. (szerk.): *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/3*, Szeged, Scriptum, 1994.
- KIS E.: *A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület Pápai Főiskolájának története 1531–1895*, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1896.
- KISS Á.: *Geleji Katona István egyházi kánonai s a szatmárnémeti zsinat végzései*, Szatmári Református Egyházmegye, Kecskemét, 1875.
- KISS Á. (ford., szerk.): *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései* (A Magyar Protestáns Egylet Kiadványai 19; Protestáns Theológiai Könyvtár 15), Budapest, Magyarországi Protestáns, Egylet, 1881 (Elektronikus kiadás: Németh Ferenc /szerk./, 2008).
- KÖBLÖS J.: Még egyszer az Adásztevelen működő „Pápai Árva Oskoláról”, *Acta Papensia* 4 (2004), 107–132.
- KÖBLÖS J. – KRÁNITZ Zs.: „Mindenkor az országban harmadiknak tartott...?” A pápai református kollégium tagolódása a XVIII. század közepéig, *Acta Papensia* 5 (2005), 1–204.
- KÖVY Zs.: A református egyház szerepe Pápa város életében (1520-tól napjainkig), in: Kubinyi A. (szerk.): *Tanulmányok Pápa Város életéből. A kezdetektől 1970-ig*, Pápa, Pápa Város Önkormányzata, 1994, 393–424.
- KURTA J.: A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának néhány könyvéről. Tofeus Mihály kolligátuma, *Református Szemle* 95 (2002), 444–447.
- KUSTÁR Z.: Néhány adalék Méliusz Juhász Péter héber nyelvi ismereteinek kérdéséhez, *Debreceni Szemle* 25 (2017/3), 307–317.

- LÓSY-SCHMIDT E.: *Hatvani István élete és művei 1718–1786*, 1. rész, Debrecen, Stúdium Könyvkiadó, 1931.
- MATKÓ L.: Református lelkészek mint „héber” költők és nyelvtanítók, *Múlt és jövő* 1 (1994), 14–21.
- MELIUS J. P.: *Az két Sámuel könyveinek, és az két királyi könyveknek az Sido nyelvnek igazságából, és igaz és bölcs magyarázók fordításából, igazán való fordítása magyar nyelvre*, RMK I. 55.
- MONOK I. (szerk.): *Magyarországi magánkönyvtárak*, II. kötet: 1588–1721, Szeged, Scriptum, 1992.
- OLÁH R.: A héber nyelv szerepe Tofeus Mihály műveltségében, *Studia Debreceni Teológiai Tanulmányok* 8 (2016), 51–62.
- OLÁH R.: Református lelkési gyűjtemények a Teleki-Bolyai Könyvtárban, Tanulmány a Reformáció Emlékbizottság REB-16-1-KUTATAS-0009 számú pályázatának támogatásával, elérhető: <http://real.mtak.hu/42443>, letöltés dátuma: 2017.12.17.
- RÚZSÁS L. – TRÓCSÁNYI Zs. – BODOLAY G. – KISS J. – PÖLÖSKEY F.: *A Pápai Kollégium története*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1981.
- SZABÓ Gy.: A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története, *Magyar Könyvszemle* 102 (1986), 149–172.
- SZENTIMREI M.: *A Sárospataki Református Kollégium 1618-as rendszabályai és 1620-as törvénye*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1996.
- TÓTH B.: A kollégium története a XVIII. században, in: Barcza J. (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, MORE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 66–150.
- TÓTH E.: *A pápai református egyház története*, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1941.
- TRÓCSÁNYI D.: *Mándi Márton István tudományos munkássága*, Pápa, Főiskolai Nyomda, 1931.
- VLADÁR G.: A teológia oktatása a Pápai Református Kollégiumban, in: Márkus M. (szerk.): *Adalékok a Pápai Református Teológiai Akadémia oktatástörténetéhez* (Acta Theologica Papensia 11), Pápa, Pápai Református Teológiai Akadémia, 2006, 9–41.
- ZOVÁNYI J.: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, MORE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, ³1977.
- ZSENGELLÉR J.: Az Ószövetség oktatásának és az Ószövetségi tanszék története Pápán, in: Márkus M. (szerk.): *Adalékok a Pápai Református Teológiai Akadémia oktatástörténetéhez* (Acta Theologica Papensia 11), Pápa, Pápai Református Teológiai Akadémia, 2006, 43–52.

ZSENGELLÉR J.: The Hebrew Language and Comparative Linguistics in the Early Centuries of Hungarian Protestantism, in: Kurucz Gy. (ed.): *Protestantism, Knowledge and the World of Science / Protestantismus, Wissen und die Welt der Wissenschaften*, Budapest, KRE – L'Harmattan, 2017, 63–76.

